

VIKTOR HRYSHCHUK / ВІКТОР ГРИЩУК

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6781-9243>

Lviv State University of Internal Affairs

OKSANA HRYSHCHUK / ОКСАНА ГРИЩУК

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0096-5198>

Ivan Franko National University of Lviv

ANTONINA TOKARSKA / АНТОНІНА ТОКАРСЬКА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8716-0602>

Lviv Polytechnic National University

ЦІННОСТІ ТА КОМУНІКАЦІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Values and communication in modern Ukraine: to the topic of correlation

Ключові слова: унормування цінностей, національні комунікативні дії, загальносвітові вартості, якісний рівень комунікації, криза буття в Україні, національна ідентичність, національні архетипи комунікації, цінності у національній комунікації, антицінності, комунікативний протест в Україні

KEYWORDS: normalization of values, national communicative actions, universal values, quality level of communication, crisis of being in Ukraine, national identity, national archetypes of communication, values in national communication, anti-values, communicative protest in Ukraine

ABSTRACT: The article is focused on values of being, which are realized through means of communication, formed on the basis of value rationalization. At the same time the communication makes its own influence on formation and functioning of values in a society. The theoretical and the practical in a classic relation of values and communication is marked by reorientation of the priorities through crisis conditions of contemporary being: the sphere of practical prevails over the theoretical. Eastern European area of values demonstrates both the best examples of values in the weltanschauung, and those that are unacceptable for localized communities. The authors do not judge behavioral and cognitive archetypes, arguing instead in favour of the reborn values, included in a holistic European value model, as well as adoption of new meanings of the rapidly changing contemporary environment, with a view of its moderation in the name of the good and the being.

Новітні комунікативні проекти змін з урахуванням європейських орієнтирів ще не перебувають на порядку денному у філософському аксіологічному та антропологічному зв'язку. Відтак ключові характеристики із консекутивно

спрямованим ситуативним критицизмом програмують філософський наратив у напрямі дискурсивного осмислення цінностей через призму комунікації в їх амбівалентному зв'язку.

Наш предмет дослідження сфокусований на національних цінностях буття, які формуються і реалізуються засобами комунікації на основі європейських традицій і загальносвітових.

На етапі кризового стану функціонування сучасного європейського суспільства візуалізуються спади культури, девальвація цінностей, екології, гідності, справедливості, свободи і рівності. Комунікація в українському суспільстві спотворена підривними, масовими, персоналізованими і транскордонними технологіями. Тому національні цінності девальвують, «зобов'язання» ігноруються, на взірць того, як міжнародні норми безнаказано порушуються, а «закон» почасти використовується як юридична технологія. Чому це сталося?

Суперечності, підсилені політичними технологіями, які населення України реєструє без належної аналітики, створюють такі глибинні ментально ворожі прецеденти, як зло. Криза моральності національних видозмін проблемна і ще досі не позбавлена ознак архаїчних тоталітарних традицій. У національній культурі з'являються нові виклики нетрадиційної культури, росте взаємонерозуміння, нав'язуються ідеї світової «сили» і її впливу на сповідування чужих пріоритетів. Соціальна дезорієнтація вносить погані аналогії у співбуття, стає руйнацією чи то ліберального, чи то консервативного порядку.

Яку б сферу життєдіяльності не взяти для аналітики – чи то екологічні проблеми, чи правові, чи воєнні – всі вони пов'язані із сутністю людських цінностей. Цей висновок екстраполюємо через вияв у комунікації питомо національних духовних цінностей або їх відсутність.

Методи, якими встановлено мету дослідження та її реалізацію, впливають із семантики поставлених завдань: виявити особливості комунікативної взаємодії в Україні із цінностями суспільства; встановити ідентифікації як національних, так і загальноцивілізаційних цінностей в реалізації комунікативних інтенцій людини; схарактеризувати ціннісні орієнтири локальної ідентифікації і загальнокультурної; довести потребу ціннісних взаємовпливів і взаємодій для гармонізації українських суспільних та особистісних інтересів комунікаторів. Комунікативний метод є основним способом розв'язання «семантичних дисонансів» через взаємодію і встановлені параметри ціннісного мирного співіснування; аксіологічний підхід дозволяє ідентифікувати цінності крізь призму комунікації. Результативність раціонального комунікативного акту синергетично сприяє самоорганізації спільнот.

Методологічну основу статті становлять: а) мислєдїяльнїснї методологїї Ю. Габермаса, Р. Лотце, А. Фурмана); б) авторська концепція польського

вченого Б. Вольневича про цінності і філософію; в) методологічна концепція блага і буття А. Баумейстера; г) авторське методологування у праві і комунікації С. Максимова; д) методологічний підхід до відповідальності В. Грищука.

Огляд досліджень. Дослідники сингенетично (одночасно) конденсують дві протилежні точки зору: з одних позицій сучасна криза цінностей поглиблюється; з іншого – в українській соціокультурі спостерігається наявність невідкритих великих етичних резервів, а також, на жаль, спотворених тоталітаризмом параметрів. Фундаментальною є проблема синтезу багатого спадку цінностей у сегментації як національного, так і світового досвіду культивування добра засобами комунікації для його найширшого утвердження. Однак маркування добра має різну стратифікацію.

До оцінок якості засвоєних цінностей віднесені ідеї культури. В її стратифікації наявні два щаблі: верхній і нижній (етнічний). Д. Андреев трактує верхній щабель як «загальнолюдську метакультуру», яка не виключає розвитку національної культури (Андреев 1991). Логіка такої схематизації референтна із багатоманітністю і єдністю, цілісністю і самоцінністю всіх культур, які пов'язує й артикулює комунікація. У цьому процесі проблемною є, наприклад, для східноєвропейського менталітету взаємооцінка національних цінностей.

Окремі дослідницькі ідеї виформовувалися як реакція цінностей через призму ідентичності: дослідники С. Хангтінгтон, Р. Кенегем, А. Аарніо, Г. Г. фон Врігт та ін. Від спостережень Врігта уважливлені дві концептуальні засади: з модернізацією не сталося оновлення основ буття. Йдеться саме про цінності, «які формують основи моралі». Культурний спадок, який не витримав процесів модернізації, спричинив і «занепад цінностей суспільства» (Аарніо 2008-2009, 18).

Стрімке зростання інформаційних технологій розпочалося наприкінці ХХ ст. та призвело до формування умов створення технологій, в яких комунікація та передача інформації почали відігравати першорядну роль. Цей процес супроводжувався розвитком постмодернізму, який виник як певна філософія епохи підсиленого персоналізму та плюралізму (Baeva 2017). На цьому шляху на підставі «ідеї всеєдності світу» східнослов'янській культурі та її цінностям треба пройти шлях відродження саморозвитку, з одного боку, а з іншого – критично засвоїти вивірені загальносвітові і локалізовані у Європі цінності. Виникає утопічна (чи ні) ідея «вивчення структури нашого незнання» і виділення ключових завдань, розв'язання яких допомогло б Україні і людству еволюціонувати.

Пошуки сутності цінностей мають свою історію на підставі диференціації понять «добро» і «зло». За Ніцше, ці опозиції – «це тисячолітня «жахлива битва» «протилежних цінностей «добре та погане».

Концепція гармонійного засвоєння цінностей у процесі комунікації вибудовується на необхідності пізнання опозицій «свій–чужий», «зло–добро»

(Соломадин 2016), а також подолання окремих рис національного характеру: індивідуалізму, ворожості, емоціоналізму (пріоритет емоцій над рацією), конфліктності, негативізму, «нестійкості волі» через емоційність. Такий концепт зупинення негативізму і потреби змін спричинені глобалізацією, «відносною рівністю», оскільки «ми перебуваємо у релевантних відносинах з усіма людьми світу» (Такінава 2006-2007, 29).

Із XIX ст. поняття «цінність» (від німецького філософа Р. Г. Лотце), семантичне його наповнення не міняється, воно зазнає лише або розширення, або галузевого звуження. Це всеохопний термін, який дефініює соціальні цінності як сутнісні значення, які стратифікують для людини оцінку ідеологій, концепцій, речей, фактів, явищ Всесвіту та соціальних взаємин. Цінності ж, які втілюються через комунікацію, функціональні. Найближче до цього семантичного диференціалу підійшов відомий польський філософ сучасності Б. Вольневіч. На нинішній час це одна із найбільш ґрунтовних філософських праць, «до якої автор доходив крізь роки», яка охоплює всі життєдайні цінності: це «цінності онтології», «формули гуманізму», «найвищої цінності (життя)», «операційного сенсу «гуманізму», «гуманізму і антропотелізму», «різних версій «гуманізму» (Wolniewicz 2018, 261-264).

Варіативність культивування національних цінностей узалежнена в Україні від світосприйняття сучасного буття, а його проєкції на будучність постають в кількох варіантах. Перший – філософсько-культурологічний – співзвучний із нашою концепцією – вибудовується на феноменах сучасної культури, етики, права. Інша складова – моральнісна, універсалістська етика (етика «єдиного всемогутнього розуму»), що зазнає останнім часом своєї нівеляції. Кризово-духовний виклик, у т. ч. в Україні, пов'язаний із теорією споживацтва і байдужості, віднесений до соціокультурних феноменів, які вважаються «закономірним результатом розвитку західноєвропейської цивілізації» (Рогожа 2004, 77).

Належність України до європейської цивілізації не піддається сумніву, що своїми виразними питомо національними принципами привносить їх у світовий контекст, збагачуючи світові цінності. Саме українська комунікація підтвердила в майданних інтеракціях зміст слів «в єдності сила народу», а у воєнних умовах народила національний ціннісний феномен волонтерства, із незаними досі масштабами.

Однак суттєвим гальмом прогресування, що підриває утвердження цінностей, є саме комунікативне мислення – ворогування між собою, а не із зовнішнім ворогом; невіра у свої сили; національна гординя.

Занепад цінностей або еволюція найвиразніше акумульовані в комунікативних актах, співвідносних із суспільно-політичними подіями в Україні. Поступовий відхід від тоталітарної системи СРСР репрезентував «обнайдійливо» марковану комунікацію – трансльовану на підставі очікування змін щодо

якості життя і визнання демократичних цінностей: сповідування принципу верховенства права, повноцінний розвиток науки й культури, відродження духовних засад суспільства. Проте часовий відрізок у десятиліття (1991-2001) не засвідчив глибинної демократичної ідентифікації. «Обнадійливий» тип суспільної комунікації набув ознак «оманливого» діалогу. Деформаційними і гальмівними чинниками стали пропагандистські рудименти фальшивих обіцянок «поліпшити», «вдосконалити», «побудувати». Інструменти правової комунікації, як і свобода журналістів, були обмежені. Не настали зміни щодо чесного розслідування вбивства Г. Гонгадзе. Справедливість у судовій системі була знівельована корупційним елементом. Відтак до масштабного вибуху в 2004 р. в Україні мільйонні маси вийшли зі сформованими комунікативними матрицями «Ми за чесність і справедливість», «Банду геть», «Злочинцям тюрми», «Європейське майбутнє!», «Україні – демократичне майбутнє», «Гідні умови життя!» та ін. До початку революційних дій поширювалася «протестна» комунікація. Офіційна владна інтеракція не викликала довіри. Президентські вибори були сфальсифіковані. Завдяки масовим комунікативним протестам і під їхнім тиском суд встановив справедливі результати виборів, у яких переміг В. Ющенко. У цей період замість зневаги прав людини, її свобод та утисків з'явилися надії на справедливість, захист, відновлення втрачених цінностей (історичних, економічних і культурних надбань). Протести на Майдані в Києві були мирними зразками єдності, солідарності, взаємодопомоги. Переконливими є докази зниження злочинності. Якщо в 2004 р. було зареєстровано 527 тис. 812 злочинів, за які засуджено 204 тис. 794 особи, то у 2005 р. кількість злочинів становила 491 тис. 754, засуджених – 176 тис. 934 особи. Така ж тенденція до спаду злочинності спостерігалася й надалі. У 2006 р. вчинено 428 тис. 149 злочинів. Засуджено 160 тис. 865 осіб.

За чотири наступних роки розчарування громадян України посилилося у зв'язку зі зневагою і безконтрольністю планів керівництва країни. Була припинена партнерська комунікація із суспільством. Новий президент В. Янукович спричинив ще більше невдоволення зміною курсу. Молодь вийшла з лозунгами за європейський курс і була піддана жорстоким побоям, що і викликало неймовірну реакцію в суспільстві. Мільйони громадян повстали за свої права і європейські цінності. Показники злочинності 2014 р. – це черговий її ріст: 529 тис. 139 злочинів з урахуванням ще не окупованого Криму. Корупція, рейдерство, несправедливість у судах та зневага прав і свобод людини викликали потребу ставати на захист своїх національних надбань і незалежності держави. У жорстоких протистояннях із владними інтересами віддали життя 12,2 тис. чоловік.

У трагічних подіях людські цінності набули своєї особливої кристалізації: суспільство об'єдналося духовно, морально і матеріально. Комунікація на Майдані транслиувалася постійно. Це сприяло швидкій та адекватній

взаємодопомозі. Фактично комунікативний тиск із трибуни та його масова підтримка протестантами стали єдиним дієвим інструментом у відстоюванні демократичних цінностей у 2014 році.

За моделлю World Values Survey (WVS) – проект 1981 р., – що вивчає зміну цінностей і соціальних та політичних наслідків цих процесів, Р. Інглегарт і К. Вельцель у класифікації 100 країн диференціюють діяльність таких «перпендикулярних координатних шкал»: 1) традиційні цінності проти світських раціональних цінностей; 2) цінності виживання проти цінностей самовираження. Україну дослідники відносять до країн (Молдова, Туніс, Болгарія, Білорусь), в яких за статистикою 2011-2014 рр. домінують риси цінностей виживання.

«Цінності виживання» формуються на основі економічної та фізичної безпеки людей з етноцентричним світоглядом (надання переваг своїй етнічній групі перед іншими, сприйняття й оцінка життєвих явищ виключно крізь призму її традицій і цінностей, низький рівень терпимості і довіри до «чужих», пріоритет безпеки над свободою, фокусування на отриманні вигоди лише для себе і свого вузького кола, що веде до недоброчесності й корупції – визнані зміненими ціннісними наслідками в Україні (Михайленко-Блейон 2019). До цього віднесено й «утримання від політичних дій», чого не підтверджують суспільно-політичні протести 2004 і 2014 років в Україні.

«Цінності самовираження» з пріоритетом охорони довкілля, а також толерантність до іноземців і сексуальних меншин, гендерної рівності, участь у політичному й економічному житті, пріоритетами свободи вибору і рівності можливостей – за висновками Р. Інглегарт і К. Вельцель – не властиві нашій державі до 2014 р. Однак, очевидно, ці дані аналізу 2011-2014 років не охопили періоду Революції Гідності і боротьби в ній за європейські цінності з величезним піднесенням цінностей самовираження учасників протесту у їхніх комунікативних діях, що й призвело до повалення режиму В. Януковича.

За даними WVS, респонденти зі Швеції та України у 2014 р. засвідчили такі показники Good Country Index, що позначають внесок країн у надбання світової спільноти щодо ціннісних рис у вихованні: йдеться про аналіз 2014 р.

	Швеція	Україна
Незалежність	70,3	42,8
Уява	46,7	13,0
Толерантність і повага до людей	87	59,0
Довіра до людей	60,1	23,1
Слухняність	12,2	42,3
Самовираження	37,6	32,3

Ми взяли до уваги післяреволюційні події 2014 р. і провели за такими ж показниками опитування за наступних п'ять років. Отже, характеристики за названими цінностями в Україні набули таких видозмін:

Незалежність	82,8
Уява	13,8
Толерантність і повага до людей	59,7
Довіра до людей	28
Слухняність	40,2
Самовираження	59

Тобто, на основі моделі, аналогічної до WVS, інтерв'юери (а це 300 студентів: по 100 від трьох вищих навчальних закладів – Львівський національний університет ім. І. Франка; Національний університет «Львівська політехніка» – інститут права і психології; Львівський університет внутрішніх справ) засвідчили, що вияв ціннісних якостей у 2019 році зріс у порівнянні із 2014 р. за окремими показниками майже вдвічі. Так, незалежність, за даними WVS, становила 42,8, а в 2019 р. 82,8; самовираження – 32,3 в 2014 р. зросло до 59 у 2019 р. Інші показники не зазнали суттєвих змін. Навпаки, слухняність знизилася на 2,1 (42,3 проти 40,2), а довіра до людей незначно зросла з 23,1 до 28. Така ціннісна комунікативна якість, як толерантність і повага до людей залишається майже на тому ж рівні: 59,7 (2019) проти 59,0 (2014).

Репрезентантами цінностей інтерв'юери вказали: гідність – 81%, свободу слова – 75,8%, право на свободу вираження поглядів – 32,3%, розвиток національної культури – 37,9%, відповідальність за власні професійні дії – 83%, боротьба з корупцією – 90,9%. Стриманими є показники гендерної політики (38,2) і толерантність до сексуальних меншин (11,7).

Показовими є дані спільного опитування Центру «Соціальний моніторинг», «Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка», компанії «Інфо сапієнс» соціологічної групи «Рейтинг». На основі аналізу відповідей 10 тис. респондентів в усіх областях України, крім населення АР Крим і окупованих територій Донецької і Луганської областей, віком від 18 років, при статистичній похибці не більше 1,0%, у січні 2019 р. було констатовано перелік цінностей, вагомих для України: 67% – мир, якого найбільше бракує державі, 37% – порядку; 34% – достатку; 31% – розвитку; 28–30% – єдності і справедливості (Настрої 2019).

До цих політичних даних обов'язково треба додати вагомий суспільний генератор, яким у досягненні цінностей є комунікація. На жаль, на даному етапі розуміння такого взаємозв'язку наявне не в усіх управлінців в Україні.

Аудит виявив, що у 80% міністерств цілком відсутня комунікативна стратегія, а 87% їх взагалі не вимірюють власну комунікативну ефективність (Запровадження 2016).

У нашому висліді уважливлюються висновки Г. Гарта, який вдався до виведення найменшого спільного знаменника – цінності, яка була б спільною для всіх людей – це життя і виживання. Мінімальна апіорна система природного права сформована на таких засновках: оскільки право становить собою механізм регулювання поведінки індивідів у суспільстві, воно повинне мати певний основний, мінімальний зміст, щоб сприяти мініальному завданню виживання; для існування суспільства потрібно забезпечити можливість виживання для його членів (Hart 1961). Однак пересторогою деформацій (хай і в мініальному вимірі) має стати право як комунікація (Хук 2012).

Висновки. Відповідно до концепції взаємозв'язку цінностей і комунікації, остання впливає на формування, поширення й унормування цінностей. У нерозривній єдності цінності впливають на якісний рівень комунікації, що й становить основу динамічного способу життєбуття. Поява антицінностей призводить до комунікативного протесту, руйнування європейських та загальносвітових цінностей. Відтак загальна криза вартостей залежить від їхнього нівелювання в національному масштабі. Запобіжником такого стану може стати об'єднання зусиль на ґрунті національних демократичних засад та бажання міжнародної спільноти в тому числі у відстоюванні усталених світових цінностей.

Бібліографія

- ААРНІО, А. (2008-2009), Хто ми? Проблеми соціальної, культурної та правової ідентичності. В: Проблеми філософії права. VI-VII, 18-24. [Aarnio, A. (2008–2009), Khto my? Problemy sotsial'noyi, kul'turnoyi ta pravovoyi identychnosti. In: Problemy filosofiyi prava. VI-VII, 18-24.]
- АЕРИАН, Э. (2017), Этнический и политический миф как фактор формирования общественного мнения. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/1, 161-172. [Asriyan, E. (2017), Etnycheskyy u polytycheskyy myf kak faktorformyrovaniya obshchestvennoho mnenyya. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/1, 161-172]
- АНДРЕЕВ, Д. (1991), Роза мира. [Andreyev, D. (1991), Roza mira.] In: http://lib.ru/DANDREEW/roza.txt_with-big-pictures.html [доступ: 1 II 2019].
- БАУМЕЙСТЕР, А. (2014), Буття і благо. Вінниця. [Baumeyster, A. (2014), Buttya i blaho. Vinnytsya.]
- ГРИЩУК, В. (2012), Філософсько-правове розуміння відповідальності людини. Хмельницький. [Grishchuk, V. (2012), Filosofs'ko-pravove rozuminnya vidpovidal'nosti lyudyny. Khmel'nyts'kyy.]
- ГРИЩУК, О. (2007), Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ. [Grishchuk, O. (2007), Lyuds'ka hidnist' u pravi: filosofski problemy. Kyiv.]
- ЗАПРОВАДЖЕННЯ (2016), Запровадження комунікації органів державної влади. Київ. [Zaprovadzhennya komunikatsiyi orhaniv derzhavnoyi vlady. Kyiv.] In: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Verstka_ost_ispr-2eea8.pdf [доступ: 15 II 2019].
- КАПИЦА, С./МАЛИНЕЦКИЙ, Г. (2003), Синергетика и прогнозы будущего. Москва. [Kapitsa, S./Malinetskiy, G. (2003), Sinergetika i prognozy budushchego. Moskva.]

- ЛЕБЕДЕВ, А. (2016), Основи практичної філософії. Київ. [Lebedyev, A. (2016), *Osnovy praktychnoyi filosofiyi*. Kyiv.]
- ЛЕБЕДЬ, Е. (2004), И. Кант и Г. Йонас: два подхода к природе как этической проблеме. В: Практична філософія. 1(11), 63-75. [Lebed', Ye. (2004), I. Kant i G. Yonas: dva podkhoda k prirode kak eticheskoy probleme. In: *Praktichna filosofiya*. 1(11), 63-75.]
- МАКСИМОВ, С. (2007), Українська правова культура: ціннісний вимір. В: Державне будівництво та місцеве самоврядування. 14, 15-21. [Maksymov, S. (2007), *Ukrayins'ka pravova kul'tura: tsinnisnyy vymir*. In: *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovryaduvannya*. 14, 15-21.]
- МЕЛКОВ, Ю. А. (2004), Размышления о кризисе культуры. В: Практична філософія. 1(11), 82-94. [Melkov, Yu. A. (2004), *Razмышleniya o krizise kul'tury*. In: *Praktichna filosofiya*. 1(11), 82-94.]
- МИХАЙЛЕНКО-БЛЕЙОН, О. (2019), Академічна етика у дзеркалі культурних інтерпретацій. [Mykhaylenko-Bleyon, O. (2019), *Akademichna etyka u dzerkali kul'turnykh interpretatsiy*.] In: https://dt.ua/EDUCATION/akademichna-etika-u-dzerkali-kulturnih-interpretatsiy-302164_.html?fbclid=IwAR3RhRFfMCM7-T71zOYlroWN-6b5FbJceAQ28KZ4ZFVutSz3EMuJTIMROlo [доступ: 15 II 2019].
- НАСТРОЇ (2019), Нastroї та оцінки загроз українцями. [Nastroyi (2019), *Nastroyi ta otsinky zahroz ukrayintsyamy*. (2019).] In: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nastroeniya_i_ocenka_ugroz_ukraincami.html [доступ: 15 II 2019].
- ПРЕПОТЕНСЬКА, М. (2011), Філософія риторики: екзистенційні та метаантропологічні аспекти. Київ. [Prepotens'ka, M. (2011), *Filosofiya rytoryky: ekzystentsiyni ta metaantropolohichni aspekty*. Kyiv.]
- РОГОЖА, М. (2004), Байдужість як феномен сучасної культури. В: Практична філософія. 1(11), 76-81. [Rohozha, M. (2004), *Bayduzhist' yak fenomen suchasnoyi kul'tury*. In: *Praktychna filosofiya*. 1(11), 76-81.]
- СОЛОМАДИН, І. (2016), Культура диалога. Разрешение конфликтов. Киев. [Solomadin, I. (2016), *Kul'tura dialoga. Razresheniye konfliktov*. Kyev.]
- ТАКІНАВА, Хірохіде (2006-2007), Виправдання держави загального достатку в добу глобалізації. До питання про комплексні кордони. В: Проблеми філософії права. IV-V, 29. [Takinava, Khirokhide (2006-2007), *Vypravdannya derzhavy zahal'noho dostatku v dobu hlobalizatsi*. Do pytannya pro kompleksni kordony. In: *Problemy filosofiyi prava*. IV-V, 29.]
- ТОКАРСЬКА, А. С. (2017), Комунікація правова. В: Максимов, С. І. (ред.), Велика українська юридична енциклопедія: Філософія права. 2. Харків, 358-362. [Tokars'ka, A. S. (2017), *Komunikatsiya pravova*. In: Maksymov, S. I. (red.), *Velyka ukrayins'ka yurydychna entsyklopediya: Filosofiya prava*. 2. Kharkiv, 358-362.]
- ТУР, М. (2016), Основи практичної філософії. Київ. [Tur, M. (2016), *Osnovy praktychnoyi filosofiyi*. Kyiv.]
- ФІЛІП, де ЛАРА. (2018), Що не так із цінностями? Чому принципи існування суспільства стають порожніми абстракціями. [Filip, de Lara. (2018), *Shcho ne tak iz tsinnostyamy? Chomu pryntsyipy isnuvannya suspil'stva stayut' porozhnimy abstraktsiyamy*.] In: <http://tyzhden.ua/World/218615> [доступ: 1 II 2019].
- ФУРМАН, А. (2015), Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х т. Тернопіль, 2. [Furman, A. (2015), *Systema suchasnykh metodolohiy: khrestomatiya u 4-kh t. Ternopil'*, 2.]
- ХУК, М. ван (2012), Право как коммуникация. Санкт-Петербург. [Hoecke, M. van (2012), *Pravo kak kommunikatsiya*. Sankt-Peterburg.]
- БАЕВА, Л. (2017), Values of Mediasphere and E-Culture. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VIII/1, 177-178.
- ХАРТ, Х. Л. А. (1961), *The Concept of Law*. Oxford.
- НИШИНАРА, Н. (2001), The significance of constitutional values. In: *Potchefstroom Electronic Law Journal*. IV [DOI: 10.4314/pelj.v4i1.43493].
- ВОЛНІЕВИЧ, В. (2018), *Filozofia i wartości*. Warszawa.

